सू० ४

त्रिमात्रः प्लुतः तिस्रो मात्रा उच्चारणकालो यस्य स त्रिमात्रः प्लुतसंज्ञः कथ्यते लंघयते ह्रस्वदीर्घाविति प्लुतः ए ऐ ओ
औ संध्यक्षराणि पूर्ववद्व्याख्यातत्वात् पंचदशमिदं सूत्रं अत्रापि संध्यभावोऽविवक्षितत्वात् इदमपि कार्ये
चेयं वक्ति तत्किं एकारादिकमे संध्यक्षरसंज्ञो च संधौ जातान्यक्षराणि संध्यक्षरसंज्ञाप्रदेशाः संध्यक्षरा
णामेत्यादयः उभये स्वराः उभाववयवौ येषां ते उभये तयडवटौ संख्याया अवयवे इत्ययट् स्वरो नामासमीरस्या
मध्यमादित्रिकस्वरे उदात्तादावकारादौ रवङ्गादौ च ध्वनौ पुमान् इत्याद्यष्टकोशादिभिन्नार्थेन्तर
वारणायेदम् ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा विशेषव्यक्त्यौ येषां ते ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः एतादृशा अकारादय
एकारादयश्चाचार्येण स्वरसंज्ञकाः कथ्यन्ते स्वयं राजन्ते इति स्वराः राजृ दीप्तौ च स्मान्नान्नीति डप्र ते
त्ययः एकाकिनोपि प्रायोर्थप्रतिपादने समर्थाः स्वर्थाः स्वरा इति बहुवचनं तु प्रत्येकं संज्ञाविधाना
र्थं ज्ञेयम् ननु उभये इति ग्रहणं व्यर्थं अकारादीनामेकारादीनां चानुवर्त्तमानत्वात् उच्यते ॥ व
अनंतरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायेन प्राप्यते अनंतरत्वादेकारादीनामेवानुवृत्तिः स्यान्न

राम

ति

विवक्षाविवक्षाजातार्थस्य विवक्षितः वक्तुरनियतत्वात् तथाक्षिनाक्येतु सा विवक्षामपेक्षत इति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ए
तेषां अइउऋऌवर्णानां ये भेदाः विशेषव्यक्तयो ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपाः सजातीयाः समाना चासौ जातिश्च सजातिः
सदृशादित्वात् समानस्य सादेशः सजातौ भवाः सजातीयास्तेमिथः सवर्णसंज्ञका आचार्येण कथ्यते ह्रस्वश्च दीर्घ
श्च प्लुतश्च ते ह्रस्वदीर्घप्लुताः ह्रस्वदीर्घप्लुता एव ते भेदाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः जातिस्थानाभ्यां समानाव
र्णाः सवर्णाः सदृशादित्वात् समानस्य सः ऋवर्णऌवर्णौ च जातिस्थानाभ्यां भिन्नत्वेन सावर्ण्याप्राप्तौ विध्यर्थं व
चनेनम पदांतानां समानानामिति प्रकृतिभावः एतावपि सवर्णसंज्ञकावाचार्येण कथ्यते सवर्णसंज्ञाप्रदेशाः स
वर्णे दीर्घ सहेत्यादयः एकमात्रो ह्रस्वः तेषां भेदानाह मात्राशब्देनाक्षिस्पंदनप्रमाणः काल उच्यते मात्रं
त्ववधतौ स्वार्थे कात्स्यै मात्रा परिच्छेदे अक्षरावयवे द्रव्यमाने [illegible]के कर्णभूषणे काले वर्त्तते चेति हेमचंद्रः
एकमात्र उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रो ह्रस्वसंज्ञः कथ्यते ह्रसति ह्रसते ना दीर्घापेक्षते इति ह्रस्वः द्विमा
त्रो दीर्घः द्विमात्र उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घसंज्ञः कथ्यते दॄणाति दीर्यते वा मुखमिति दीर्घः

ति

स्याहारासिद्धेः एतानि नव संज्ञानि सूत्राणि संति आद्यन्ताभ्यामित्यनेनैकवाक्यत्वात् एषां वर्णानामध्यस्यावि
वक्षितत्वादेभ्यो विभक्तेरनुत्पत्तिर्ज्ञेया किंच सवर्णाइत्यनुवृत्त्यवाक्यभेदेन व्याख्यातव्यम् तद्यथा भिन्न
जातीया अप्येते वर्णास्तुल्यस्थानप्रयत्नाः सन्तः सवर्णा आचार्येण कथ्यन्ते इत्यर्थः हकारादिष्वकारस्त्र
णार्थः ननु प्रयोजनार्थः ननु रेफस्य यपयुत्याहारान्तर्भावात् कुंडं रथेनेत्यादौ वाप दान्तस्येति पदे रेफस्या
र भद्रह्रदइत्यत्रैव रहाद्यचोद्वे इति द्वित्वं स्यात् उच्यते भद्रह्रद इत्यत्र रहाद्यचो द्वे इत्यनेन रस्य द्वित्वे
कृते रोरि लोपो दीर्घश्च इति रलोपे च पूर्वस्य हकारस्य स्वरत्वाभावान्न दीर्घ इति कुंडं रथेन इत्यत्र तु ना
2 नासिकस्यानुस्वारस्य स्थानेऽनुनासिका एव यमा भवन्ति इत्यर्थः कथनात् रेफानुनासिकत्वादनुना
सिकस्यानुस्वारस्य रकारो न भवतीत्यर्थः आद्यंताभ्याम् संज्ञासूत्रमेतत् आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ
ताभ्याम् आद्यन्ताभ्यां कृत्वा मध्यस्था अकाराद्या इत्युक्तेः आद्यन्तवर्णरूपाभ्यां गतौ संज्ञा भवन्ती ना
त्याद्यंतयोरप्राप्ताया तेन वृत्तो ऽन्यतरस्य ग्रहणमाश्रित्य व्याख्येयम् तद्यथा आद्यंताभ्यां सहितानां

ऌकारौ नामेतरे इति तत्वादिति स्वरसंज्ञाप्रदेशाः इयं स्वरे इत्यादयः ॥ अवर्जो नामिनः ॥ अश्च आश्च अौ तयोः समाहारः अ
मिति केचित्तन्मते ऽदंताः अ इत्यनेनाप्य जातेरेवाभिमतत्वात् ॥ अं वर्जयन्तीत्यवर्जाः वृजी वर्जने चुरादेरस्मात्कार्ये ऽणि स
णप्रत्ययः पूर्वसूत्राद् उभये इत्यनुवर्त्तनीयं ॥ अवर्णवर्जा उभये अकारादय एकारादयश्च स्वरा नामिसंज्ञकाः ॥ आचा
र्येण कल्पितं नमनं नामः भावे घञ् नामोऽस्यास्तीति नामी नामिनोर इत्यादयः किंच ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपः स्व
रः प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधास्ति ह्रस्वस्वर उदात्तः १ ह्रस्वस्वरोऽनुदात्तः २ ह्रस्वस्वरः स्वरितः ३ दीर्घस्वर उदात्तः
दीर्घस्वरोऽनुदात्तः २ दीर्घस्वरः स्वरितः ३ प्लुतस्वर उदात्तः १ प्लुतस्वरोऽनुदात्तः २ प्लुतस्वरः स्वरितः ३ एवं नवविधोऽपि
ननासि प्रत्येकमनुनासिकोऽप्यपुनः सद्विविधास्ति तदित्थम् ॥ अइउऋ एषां चतुर्णां प्रत्येकमष्टादशभेदाः संति ।
ऌवर्णस्य द्वादशभेदास्तस्य दीर्घाभावात् संध्यक्षराणामपि प्रत्येकं द्वादशभेदास्तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ अइत्यष्टा
दशानां संज्ञा तथैकारो ऽकारो ऋकारस्त्रिंशतः संज्ञा ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् एवं ऌकारोऽपि ए इति द्वादशा
नां संज्ञा तथैकारौकारौकाराः एदैतोरैदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यं भिन्नजातित्वात् हयवरल १ ञणनङम २
झढधघभ ३ जडदगब ४ खफछठथ ५ चटतकप ६ शषस ७ एतेऽपि वर्णाः क्रमेणैवावसेयाः ॥ अन्यथाप्र

२६ स्वि

६

प्रसक्तस्येति किं दधिमध्वित्यादौ ह्रस्वस्यापिति कृति तुगेतु मा भूत् आसिद्दित्वक्विपो दर्शनं तच्च लोप
इति प्रसक्ताभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक् स्यादेवेति प्रत्ययादर्शनं लुक् प्रत्ययस्यादर्शनम् श्रवणमनु
च्चारणं लुक्संज्ञं भवति लुगितिपूर्वाचार्यसंज्ञा लुक्संज्ञाप्रदेशा नपुंसकात् स्वमोर्लुगित्यादयः ते
लुक्संज्ञाफलं तु लुकि न तन्निमित्तमिति वर्णविरोधो लोपश्च स्यानुच्चारणप्रवृत्तस्यैरनंतरकार्यां
तरप्रवृत्तिप्रतिबंधको वर्णविरोधो लोपश्चसंज्ञो भवति वर्णविसरणमितीति वर्णविरोधः लोपश्चसंज्ञाप्रदेशा
य्वोर्लोपश्च व्यापदान्ते इत्यादयः लोपश्चसंज्ञाफलं तु लोपशीनसंधिरिति न स्य लोपशीन विभक्तिकार्यमि।
ति च स्वरानंतरिता हलः संयोगः अंतर्मध्यम गुरित्यंतरिताः नांतरिता अनंतरिताः स्वरैरनंतरिता अव्य
3 वहिताः स्वरानंतरिताः स्वररहिता नासंयोगसंज्ञा भवतीत्यर्थः संयुज्यंते तस्मिन् समुदाये हलः इति संयोगः ते
नात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत् प्रत्येकं न यदि प्रत्येकं स्यात् तर्हि दृषद्धि मत्तीत्य
त्र वकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोपः स्यात् स्वरानंतरिता इति किम् पनसमित्यत्राका
रेव्यवधाने पिसकारस्य ककारयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तदा स्कोराद्योश्चेत्यनेन सस्य लोपः स्यादिति हला

राम०
६

मिति किंच आद्यन्तौ तावर्णावयवौ ताभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते तस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् द्वयमवयवेद्व
वत इत्संज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति नत्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः परार्थ्यानिर्णयादित्याशये नाद्
आभ्यां सहितानामाद्यन्ताभ्यां वर्णाभ्यां सहितानां मध्यगतानामाद्यन्तवर्णरूपाः संज्ञा भवन्तीत्यर्थः एतत्सूत्रेण
कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र स प्रत्याहारः संधिनाकारणयोः पु
डिति पुटिप्रेषे संज्ञायां कर्मणि रिचेति अधिकरणे च प्रत्ययः कार्यायेत अवर्णानामाद्योच्चारण
दि कार्यार्थं श्रवणार्थं चेति कार्यं विधातुं कर्तुमाज्ञाप्यमान आचार्येण कल्प्यमानो वर्ण इत्संज्ञकोऽस्ति क्रि
न यते संपाद्यते तत्कार्यं प्रयोजनमित्यर्थः कार्यार्थो यथा डे ङ सि ङ स ङीनां ङकारो ऽनिति ङितापङितसा
दि कार्यार्थः श्रवणार्थो यथा ऋकारादिः ऋकार इति एति गच्छतीति इत् आरात् विनाशीत्यर्थे तुमो प्रयुक्तस्य क
र्मणि ल्यनेन कार्यायेति चतुर्थी प्रसक्तादर्शनं लोपः अदर्शनं सामान्यं लोप इत्यस्यार्थः प्रसक्तो नुच्चारणरूप
विशेषस्तु लक्षणयासातव्यः प्रसक्तस्य प्रसंगप्राप्तस्य वर्णस्यादर्शनमश्रवणमनुच्चारणं लोपसंज्ञं भवति
लोपसंज्ञाप्रदेशा हसेपः सेर्लोप इत्यादयः लोपसंज्ञाफलं तु प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न यातीति

५

आपादेशस्यतु निमित्तमेवास्ति अतः परिशेषात् ऋवर्णावर्णावर्णानां स्थाने अरए ओ अ याक्रमं गुणसंज्ञका भवंति

तपरत्वंतु स्पष्टार्थमिति गुणसंज्ञाप्रदेशाः गुणः तृप इत्यादयः आरैऔ वृद्धिः आश्च आ चौश्च औश्च एषांस

माहारः आरैऔ समाहारस्यैकत्वादेकत्वे द्विगुत्वे द्वाविति नपुंसकत्वेपि ह्रस्वेन संज्ञापूर्वकत्वेन तस्यानित्यत्वा

त् समासे संहिताभावोत्र अइकौ चमत्वर्थे इति लिंगात् अथवा असमासे टविभक्तिकोयं निर्देशः तद्भिन्न

त्वे सति तत्सदृश करणमनुकरणम् अनुकरणाद्विभक्तिर्नास्तीति समासाभावाच्चत्वारि पदानि एवमरेदोइ

त्यत्रापि त्रीणि पदानि अकारस्यावृद्धिः ऋकारस्यावृद्धिः इवर्णस्य एकारस्य चैवृद्धिः उकारस्य ओका

रस्य च औवृद्धिः एते वृद्धिसंज्ञकाः वृद्धिसंज्ञाप्रदेशाः धातोर्नामिन इत्यादयः अंत्यस्वरादिष्टिः अंते भवोऽ

न्त्यः एषः अंत्यश्चासौ स्वरश्चेत्यंत्यस्वरः अंत्यस्वर आदिर्यस्य सः अंत्यस्वरादिः स्वराणां मध्ये अंत्यस्वर आदिर्यस्य

समुदायस्य स टिसंज्ञो भवति यत्र तु तदादिरन्यो वर्णो नास्ति तत्र स्वरस्यैवांत्यत्वं व्यपदेशिवद्भावेन भवति य

त्रैक एव स्वरस्तत्रापि व्यपदेशिवद्भावादंत्यत्वमस्ति यथा अदादिषु व्यपदेशिवद्भावस्तथा लौकिको

न्यायः यथा यस्य बहवः पुत्रास्तस्य तस्मिन्

इतिबहुवचनंजातौतेनह्वयोरपिसंयोगसंज्ञास्ति अतःशिक्षाशिक्षणःइस्मादुरोदत्सादित्यङ्प्रत्ययेशिक्षेति
सिध्यति कुचुटुतुपुवर्गाःएषूकारउदित्सवर्णंगृह्णाति तेनतुवर्णमात्रमितिपरिभाषाज्ञापनार्थःअस्यार्थस्त्वयं
उदुकारइत्यस्यसउदित्सचसवर्णस्यग्राहकोभवतितेनचोःकुरित्युक्तेःपंचानांग्रहणमस्तिननुकादी
नांपंचानांसवर्णसंज्ञाकेनेतिचेत् श्रृणु अस्मादेवोदित्करणात् ज्ञापकाज्जानीहि एतेवर्गसंज्ञाःस्युःवर्ग
संज्ञाप्रयोजनंतु वर्ग्योवर्ग्येणसवर्णइति अरेदोनामिनोगुणः अर्चएचओचएषांसमाहारःअरेदोस
माहारस्यकृत्वाद्वन्द्वेकृतेचेद्द्विगुद्वन्द्वावितिनपुंसकत्वेपिह्रस्वोनभवतिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यःइत्युक्तत्वात्
अरएओइतिनामिनइतिषष्ठ्यन्तमस्तिनामिनःस्थानेगुणोभवतीत्यर्थःननुगायतिग्लायतीत्यादौसंध्यक्षरा
णांगुणःस्यात् उच्यते ऐकारोपदेशसामर्थ्यान्नभवति अन्यथाएकारमेवोपदिशेत् एकारस्यौकारस्यच
सत्यसतिवागुणेविशेषोनास्ति औकारान्तस्तुधातुर्नास्ति अस्तुवाऔकारोपदेशसामर्थ्यान्नभविष्यतीति
नचैवमायादेशोपिनस्यादितिवाच्यम् यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थकःसविधिर्बाध्यतेयस्यतुविध्येर्निमि
त्तमेवनासौबाध्यते इतिन्यायात् गुणंप्रतिहिएकारोपदेशोऽनर्थकः ग्लैइत्यस्यापिसुपठत्वात्

सु० ९

घो

स्तानाम् विवारः श्वासोऽघोषश्च प्रयत्नः हवानां संवारो नादो घोषश्च प्रयत्नः वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमानामंत
स्थानां चाल्पप्राणः प्रयत्नः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थानाम् ष्माणां च महाप्राणः प्रयत्नः इति प्रयत्नाः विरामो
ऽवसानम् विरम्यतेऽनेनेति विरामः बाहुलकात् करणे घञ् पदुच्चारणे घञ् पदुच्चारणेन रेवर्णेन रेनो
च्चार्यते सोऽत्र वर्णो विरामोऽवसानसंज्ञको भवतीत्यर्थः सम्यक् ज्ञाप्यते शब्दादिव्यवहारो ययासा संज्ञा॥ इति सं
ज्ञाप्रकरणम्॥ ॐ अथ परिभाषा षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्येतिपः स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टस्य शब्दस्य
य आदेशः उच्यते स आदेशोऽन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने भवतीत्यर्थः ऐसख्युरित्येकारः सखिशब्दस्यान्त्यस्य कारस्य भव
ति स्थानषष्ठीति किं कृतः इतीडागमस्तृप्रत्ययस्य ऋकारात्पूर्वो माभूदिति जस्शसोरित्यादिना परि
अन्ना भाषां ज्ञापयति तद्यथा तत्र हि शित्त्वं सर्वादेशत्वाधित्वा सर्वादेशो यथा स्यादित्येतदर्थं कृतम् यदि ष
ष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशोऽन्त्यस्य न स्यात्तर्हि नेरेणापि शित्वं सर्वादेशः सिद्धः किं तेनेति व्यर्थेन सता सित्वेन ज्ञापि
तेति ङिच्च तस्य वक्तव्यः ङिदादेशोऽन्त्यस्य स्यात् रुशिच्च सर्वस्येत्यस्यापवादोऽयम् त्रेरयङ् इत्ययङादेशो
ऽन्त्यस्य कारस्य भवति त्रयाणाम् अयङ् आसुङादीनां ङित्त्वेन ज्ञापितेयम् ङित्त्वस्य फलान्तरादर्शनेनेत ग्
ल्शित्सर्वस्य अनेकवर्ण आदेशः शिदादेशश्च सर्वस्य स्यात् षष्ठीनिर्दिष्टस्य तस्यापवादो

रामः

मुखान्तः स्थानं मूर्द्धा मस्तकोऽस्ति ऌतुलसानां दन्ताः एषामष्टानामुखान्तः स्थानं दन्ताः सन्ति एदैतोः कण्ठतालु इत्या
दैतान्तपरत्वमसंदेहार्थं नत्वसमानकालसवर्णग्रहणार्थं तेन प्लुतस्यापि ग्रहणं भवति एकारैकारयोरुखान्तः स्था
नं कण्ठश्च तालु च कण्ठतालु भवति प्राण्यङ्गत्वात्समासेनाङ्गानामित्येकवद्भावः ओदौतोः कण्ठोष्ठम् तपरत्वमसंदेहा
र्थमनयोरुखान्तः स्थानं कण्ठश्च ओष्ठश्च कण्ठोष्ठमस्ति प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः वकारस्य दन्तोष्ठम् वस्यान्तः
स्थानं दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठमस्ति ओत्वोष्ठयोः समासे वस्योकारः जिह्वामूलीयवर्णस्य जिह्वाया मूलमु
खान्तः स्थानमस्ति अनुस्वारस्य मुखान्तः स्थानं नासिकास्ति हकारमित्यादि तं हकारमुरसि भवमुरस्यम् भावयेयुः
ऐत्तौ वेति नहुद्धिः त्वं विजानीयाः बुध्याः कीदृशं तं पंचमैः ङमङणनैर्युक्तं पुनः कीदृशं तं अन्तस्थाभिर्यरलवैः संयुतं
मिलितं पंचमैः संयुतमन्तस्थाभिश्च संयुतं हकारमाचार्याः कंठभवं कंठ्यं कंठस्थानोद्भवमाहुर्ब्रुवन्ति २ वर्णाना
मुखान्तः ८ स्थानानि सन्ति तद्यथा उरइत्यादि २ मातृकामतेन प्रकारेण द्विपंचाशद्वर्णाः आचार्येणादाहृत्ता
दर्शिताः ते के त्रयः त्रिंशद्व्यंजनानीत्यादयः ६३ इति स्थानानि प्रयत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च आभ्यान्त
रः पंचधा तद्यथा स्पर्शानां स्पृष्टं प्रयतनम् १ अंतस्थानामीषत्स्पृष्टं प्रयतनम् २ स्वराणां विवृतं प्रयतनम् ३
ऊष्मणामीषद्विवृतं प्रयतनम् ४ ह्रस्वस्याकारस्य संवृतं प्रयतनम् ५ बाह्यस्तु अष्टधा कष पविसर्गे रव।

दंतग्रहणं नास्तीति ज्ञाप्यते तपरः स्वसमानकालस्य सवर्णस्य ग्राहकः तकारः परो यस्मात्स तपरः तकारात्परः
सतपरश्चेति तदिनोभयं विवक्षितमत्र उच्चार्यमाणस्तपरः स्वसमानकालस्य सवर्णस्यैव संज्ञा भवति स्वेनात्मना समस्मा
ता नस्तुल्यकाल उच्चारणकालो यस्य स स्वसमानकालस्तस्येति तेनादिदित्यादयः षण्णवर्णानां संज्ञा ऋदिति
ऋदिति द्वादशानां संज्ञा ह्रस्वभेदान् गृह्णाति दीर्घतपरस्तु दीर्घभेदान् गृह्णाति नान्यानित्यर्थः कादयो
मावसानाः स्पर्शाः लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् सूत्रे मावसानौ वायोगात् कादयः पंचविंशति वर्णाः स्पर्श।
संज्ञकाः संति ञमङणनानुनासिकाः एते पंच वर्णाः अनुनासिकसंज्ञकाः संति नासिकामनुगता इ
6 त्वनुनासिका यरलवा अंतस्थाः एते चत्वारो वर्णा अंतस्थसंज्ञकाः सन्ति शषसहा ऊष्माणः एते च ता स
रो वर्णा ऊष्मसंज्ञकाः संति क इति ॅ प इति कपाभ्यां खफाभ्यां प्राग् अर्द्धविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोप
ध्मानीयसंज्ञकौ भवतः अर्द्धविसर्गसादृश्य विसर्जनीयानां कंठः एषामष्टानां वर्णानामुत्पत्तेः
कस्थानं कंठोक्ति द्वंद्वसमासो बोध्यः सर्वत्र इचुयशानां तालु एषामष्टानामुत्पत्तेः स्थानं तालु भवति
उपध्मानीयानामोष्ठौ एषां समाप्तानामुत्पत्तेः स्थानमोष्ठौ भवतः ऋटुरषाणां मूर्द्धा एषामष्टाना

एषामुच्चारणे लेखने च बोध्यम् अः इति अः इति स्वरात्परावनुस्वारविसर्गसंज्ञकौ भवतः अकुह २

रामः

तस्मिन्नयथाज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशोऽस्ति यस्य त्वेकः पुत्रस्तस्य ज्येष्ठादिव्यपदेशस्तस्मिन्नेवेति । द्विसंज्ञाप्र
देशाः यथा टेरित्यादयः सोऽन्त्यस्वर आदिर्वर्णो यस्य सतदादिर्वर्ण इति । अन्त्यात्पूर्व उपधा । अन्त्यवर्णात्पूर्वस्तस्मात्
अन्त्याद्वर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञोऽस्ति वर्ण इति कस्माल्लब्धं न्यायात् तद्यथा अवध्यवधिमद्भावः सजातीया
नामेव भवतीत्युत्सर्गः लोके हि अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्युक्ते एक एवान्त्यादव्यवहितपूर्व आनीयते
ननु समुदायः तथेहापि वर्णादव्यवहितः पूर्वो वर्ण एव संज्ञो न तु समुदाय इति उपधासंज्ञाप्रदेशाः नोपधाया इ।
त्यादयः ह्रस्वो लघुः ह्रस्वस्वरो लघुसंज्ञो भवति लघुसंज्ञाप्रदेशाः उपधाया लघोरित्यादयः विसर्गानुस्वा
रसंयोगपरो गुरुर्दीर्घश्च विसर्गश्चानुस्वारश्च संयोगश्च ते विसर्गानुस्वारसंयोगाः विसर्गानुस्वारसंयोगाः प
रे यस्माद्ध्रस्वात् सविसर्गानुस्वारसंयोगपरो ह्रस्वो गुरुसंज्ञो दीर्घश्च गुरुसंज्ञः मुखनासिकावचनोऽनुना
सिकः मुखेन सहिता नासिका मुखनासिका शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः उच्यते तद्वचनं पुरः मुख
नासिकया वचनं यस्य स मुखनासिकावचनो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति विभक्त्यन्तं पदम् विभक्तिरन्तेय
स्य तद्विभक्त्यन्तं पदसंज्ञमस्ति पच्यते ऽनेन इति पदम् विभक्त्यन्तमित्यंतग्रहणं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे त

सु० १०

त्तस्यैवांतावयवोमित्स्यात् नुमयमड्इतिनुमः पूर्वान्तत्वान्नोपधायाइतिदीर्घः सिध्यति कुलानिपरांसीति
नुनुमः परादित्वेतुनोपधाया इति दीर्घो नस्यात् वारिणीइत्यादौ ङितीत्यिकारः चस्यादिति अस्याः सप्तम्युच्चारा
णितिर्देशोज्ञापकः सप्तमीनिर्देशेनविधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्यपूर्वस्यैववक्तव्यम् मियमार्थेयं इ
येस्वरेइतिभावसप्तमी अश्रूयमाणक्रियत्वाचान्तरंगस्यास्यार्थस्यलाभोभवति तेनस्वरेसतियकारोभवतीत्यर्थः
व्यवहितेतरव्यवहितेचप्राप्तमव्यवहितेएवेति पूर्वस्यपरस्यवप्राप्तम् पूर्वस्यैवेतिचनियम्यते पूर्वस्येतिकिम् न
नुइदमत्रेकारस्यमाभूत् अस्याः ष्यादेः त्रणः लित्सुपादेः सखिपत्योरित्यादिनिर्देशो ज्ञापकः पंचमीनिर्दे
शेनक्रियमाणंकार्यमव्यवहितस्यपरस्यवक्तव्यम् उदः स्थास्तंभोः सलोपइत्यत्रोद इतिपंचमीनिर्देशे न
क्रियमाणोलोपः सेरव्यवहितस्यपरस्यस्थास्तंभोः सकारस्यभवति उत्थानं उत्तंभनमिति अव्यवहितस्ये
तिकिम् उत्संस्थानं उत्संस्तंभनमित्यादौमाभूत् परस्येतिकिं अस्थाउदासनेसंभउदुच्चैःस्त्वमाभूत्
अस्याः ज्ञापकः सनपुंसकेसधातुरित्यादिनिर्देशः तत्रादिसेषादिति विसर्गलोपः कृतोऽतस्तेज्ञाप्यते ह्र
स्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्रस्वरोविधीयते तत्रस्वरस्यैतिषष्ठ्यः स्यान्तपद मुपतिष्ठते षष्ठीदिर्दिष्टस्येतस्य ना
पमपवादः किंतु तत्रैषणः स्वरस्येतिषष्ठ्यंतंपदंसतिसंभवेसामानाधिकरण्येनैवसंबध्यते नवैयधि

यरु अनेकालशित्सर्वस्येत्यनादेशस्त्रिवर्णात्मकोऽगुरुस्तस्मिन् सर्वस्यादेशः स्थाने भवति अधा अनेनेति जसः शसो शिरिति
शिदादेशः सर्वस्य जसः शसश्च स्थाने भवति यथावा रीङ्गृ ति उच्चरित प्रध्वंसिनोऽनुबंधाः सम्प्रेमाणाः संत
एवकार्यं निर्वाहयन्तीति ततोऽनुबंध कृतमनेकवर्णत्वं नस्वीक्रियते अन्त्ययः स्वरादिनिर्देशनशिदे
स्वाप्यते इयं परिभाषा तथा हि जश्शसः शिः शिः सर्वस्य न स्यान्नच्चोऽन्निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादिति सा
धनाधारयोपुरकारकाक्रियायुक्ते इत्यादि निर्देशे शे नानेवर्णः शस्याप्यते इ टित्कितावाद्यन्तयो
र्व्वेटिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ भवतः सिसत्तासीस्य पाम्मि डिति इहस्यादीना
मादावयवो भवति अभविष्यदित्यादौ अ पुगिति पुक्रान्तावयवो जनमस्ति कुरुचरीतिपायपतीति
आम्यापि टित्कित स्त्रियं परिभाषा न प्रवर्त्तते यथा अटावितिटकारस्य छुत प्रतीष प्रयोजनमस्ति कु
रुचरितियक् चतुर्थीति ककारस्य गुणाऽप्रवृत्तिः प्रयोजनमस्ति भूयते इति प्रत्यय विधानेयं प्रवर्त्तते
इति वाटिदेशे तस्मादित्यत्रा तइतिस्मात् इः स्वराधाया इत्यत्र यरू नवाना मित्यत्र नुरु
किंदेशे तु कार्यापेस्यत्रडेः टक् इत्यक् ऐसरवु रितत्र क्रः कोः इत्यक् वर्त्तमाने इत्यत्र मुगा नेत इति
मुगिमां परिभाषा स्तापयतीमिदं स्मात् स्वरात्परो यः स्वः स्वराणां मध्ये योऽन्त्यः स्वरस्तस्मात्पर

प्रतिगोर्धीवतिअरेवाट स्वानामित्यादिव्यवस्थातिर्यद्यपिदृश्यते लोपशिपुनर्नेसंधिर्वक्तव्यः लोपशिकृतेसतिसंधि
र्नेभवति यथा तआगताः नस्यलोपशितुसंधिर्वक्तव्यः स्वादेरितिनिर्देशात यथा राजाङ्गुः नस्यलोपशिन विभक्ति।
कार्यम् पंचास्वितिनिर्देशात क्विलान्बः सइतित्वंतुभवत्येव तस्यवर्णमात्राश्रितत्वात् यथा पाथिषु अस्थाः सापकः
अचारइपमानात अतउपधायाइत्यादिनिर्देशः विशेषणांतदं तस्यस्वस्यच रूपः स्थापः स्थापकं वक्तमं अपृथा
नमात्मांतस्यरूपस्यग्राहकंभवति स्वस्यरूपस्यचेत्यर्थः स्वरादइत्यत्रधातोरितिविशेष्यस्वरादितिविशेषण प्र
तदंतग्राहकंभवति स्वरान्तोधातोर प्रत्ययोभवतीति स्वस्यरूपस्यचग्राहकंस्वररूपाद्धातोःआप्रत्ययइति चयः
अयः अस्थासापकोतिशमेहस्वादेः अन्वयेनाम्नामित्यादिनिर्देशः नह्यत्रतदंतविधिंविनास्वरादइतिविधीयमानोर
प्रत्ययःशीङोपचेत स्वरग्रहणंविनाचइधातोरप्रत्ययोनलभ्येतेतिइतिपरिभाषा पदादेशःस्तद्वद्भवति ननुवर्णमा
त्रविधौआदेशेकृते स्वरूपभेदात स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्राप्तावतिदेश आरभ्यते आदेशःस्थानिवद्भवति
यथालक्ष्म्यामित्यत्रङेरामादेशेकृते तस्यामोङित्वात ङितामङित्यड्भवति वर्णमात्रविधौ स्थानिवद्भावो
नभवति वर्णग्रस्थानम वयवएवात्रगृह्यते वर्णमात्रेणविधौयथाव्यूढोरस्केनेतत्रसकारस्यस्थानिवत्त्वेनवि
सर्गत्वमाश्रित्यावकुर्वंतरेपीतिणत्वप्राप्तमितित न्नभवति वर्णमात्रात्परस्ययथाद्यौरित्यत्रदिवअमौरित्यौ

स्व

कारणेनतेननपुंसकस्येत्यत्रस्वरांतस्यैवनाम्नो ह्रस्वो भवति सोमपमइतिनेहस्युवाक् ब्राह्मणकुलं स्वरांतत्वाभा
वान्न ह्रस्व इत्यर्थः शमां दीर्घ इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यस्यासंभवात् शमां दीनां स्वरस्येति संबध्यते तेन शाम्य
तीत्यादि सिद्धम् सेदीर्घ इत्यत्र स्वरांतस्य धातोर्दीर्घः सेजि गीयतीति नेह विभित्सतीति दूराद्धाने टेः प्लुत इ
त्यत्र सामानाधिकरण्यस्यसंभवेपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेरवयवस्य स्वरस्य प्लुतो भवति आयुष्मान् एधी३न्द्रवर्म स्यपत्र
न् ज्ञापकात्सिद्धम् तथाहि यज्ञायवरा३ण्रुदादेःप्लुतु णीतित्यत्र नामीति दीर्घस्य प्रवृत्ति र्णांतरांते षुनामीति दीर्घो
भवति नरस्ताग्नेषु इति ज्ञापितं एकदेशानुमिन्द्वाराद्ध्रस्वप्लुतयोरप्येवम् वर्णानां प्रसंगे सति सदृशतम आदेशो
वक्तव्य सादृश्यं चतुर्विधमस्ति स्थानार्थगुणप्रमाणभेदात् स्थानतो यथा दध्यानयेत्यत्र तालुस्थानस्येका
रस्य तालुस्थानो यकारः अर्थतो यथा रूपवतीभार्या यस्येत्यत्र पुंवद्भूतयनेन पूर्वपदस्य स्थाने टित्तिदिश्य मानर्
पुंशब्दे रूपवत्त्ववाचिनो रूपवती शब्दस्य स्थाने तदर्थीना चीरूपवद्धुत्नो भवतीत्यर्थः गुणतो यथा वाग्घरिरित्यत्र
घोषवतो नादवतो प्राणस्य संवारवतो हस्य तादृशो वर्गचतुर्थो घकारो भवतीत्यर्थः प्रमाणतो यथा अमुं अ
मूः अमून् इत्यत्र मादूइत्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उवर्णो भवतीत्यर्थः न्यायासिद्धमम् तथाहि सभा
यामास्यतामिं तेहि पंडिताः पंडितैः सह्राइः संते शूराः शूरैः कवयः कविभिर्नेतुं संकरेण किंच गवां संघ
स्य

वसाने ह्रस्वे च स्वरादिति किं तस्मिन् स्यात् । ह्रस्वे किम् भवानत्रैसः किं तितउच्छत्रमदिति किम् येनु भवः न ह्यस्ति
अवसाने यथा नाक काक्क दध्यत्र इत्यत्र यकारस्य स्थानिवद्भावेन स्वरत्वमाश्रित्य ह्रस्वे ह्रू इति द्वित्वमिवे
धो नाशंक्यो न तु वर्णमात्राविधाविति स्थानिवद्भावनिषेधात् अवे अवाः अ सा अवाः स्युः अवे अ सा
इति किम् गौर्भ्याम् अवे किम् खंजौ दध्यत्र इत्यत्रानेन धस्य द्वः वर्गे भवो वर्ग्यो वर्ग्येण वर्णेन सह सवर्णो
भवतीत्युक्तत्वात् संयोगान्तस्येति यलोपे प्राप्ते अन्तस्थानां प्रतिषेधो वाच्य इति असिद्धं बहिरंगमिति परि
भाषया वा यलोपाभावः स्वरेण हीनं स्वरहीनं व्यंजनं परेण वर्णेन सह युज्यते इत्यर्थः । अपादयवलावाद्वि
वौ च्याः अपपुत्राद्धारास्वरा यवलावा द्विः स्युः धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि इह ध
द कारस्य द्वित्वे जश्त्वे धे कृते पुनर्दस्य द्वित्वं भवति सकृद्गतौ स्त्रं प्रवर्तते इत्युक्तत्वात् न्यायात् ततो नोपापातिः
द्विधं द्विपं द्विधपे यणके धमेकयमध॥ दध्यानय दध्यानय दद्ध्यानय दध्यानय रहाद्यपो द्विः स्व
रात्परा भ्यां रेफहकाराभ्यां परो यपो द्विर्वा स्यात् स्वरादिति किम् किह्नुते ननु मह्यत्र इत्यत्र स्वरा
त्परात् हकाररेफस्यापि द्वित्वप्रसंगः स्यादिति चेन्न विशेषेण सामान्यस्य बाधात् विशेषो हि रस्य निमि
त्तत्वं सामान्यं तु कार्यित्वं माठरकौंडिन्यन्यायेन तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौंडिन्यौ परिवे

कारस्यस्थानिवत्त्वेन ऋटि यथा ऽस्यत्रासावितमाकारस्यस्थानिवत्त्वेन च हसत्वमास्थितस्य हसेपः सेलोप इति सेर्लोपो
न भवतीति वर्णमात्रस्य विधौ यथा द्युकाम ऽस्यत्रादिव उ रसे ऽस्युकारस्यस्थानिवत्त्वेन यवयोर्वसे हकारे च लो
प इति वलोपो न भवतीति वर्णमात्रे [illegible] विधौ यथा कइष्ट ऽस्यत्र यज धातोः क्त प्रत्यये परतः संप्रसारणस्थानिव
त्त्वेन यकारमाश्रित्य इदवे इत्युकारो न भवतीति क्रियायांक्रियामित्यादि निर्देशो ज्ञापकः इयं स्वरे इइ त्यनेन
इत्वजाति निर्दिश्यते न तु ह्रस्वव्यक्तिरेव प्लुत इ ति निषेधसामर्थ्यात् यमिति द्वितीयांतं कर्मतस्य योग्यत्वाध्या
हृोतीत्यस्याध्याहारः कर्तव्यः इ इति लिवेकारे पदमस्ति यथवायमितीति प्रथमांतं क्लीवे अकार उच्चारणा
र्थः तदासतार्थवाचकम् क्रियापदमध्याहार्यमिति स्वरे इति किम् दधिपरस्यस्थानी आदेशो निमित्तं चेति
त्रयं सर्वत्र बोध्यम् किंच अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषया टस्यापत्यमिः स्त्री च ईर सुत्रे वज्ञकारः
स्यात् न तु दध्यानयेत्यादौ उच्यते स्यादावित्यादि निर्देशेन तस्या र नित्यत्वज्ञापनान्न निषेधः दध्यानयेत्यत्रा
मिनः स्वरे इति तु नुमनस्यादि स्वरत्वाभावात् दधय इति स्थिते हसे हसः रच हच वर्णे न वर्णे यस्मिन्सोऽवर्ण
अत्र संयोगांतस्येति हलोपो न समिन्नस्येति निषेधात् रकार हकार भिन्नः स्वरात्परो हसो द्विर्वा स्यात् अ

द्विरूपे जिनय आभ्यात् यादयोट् दीर्घश्च वि चौ शक्नो चेति प्रत्ययः शक्यार्थाभावे तु ह्नेतु योगं पह्नेयं नात्राप् ऋ यार्थे प्र
सारितं ऋ प्यम् इत्यविनिमयार्थे अश्निपात्यते अत्र यात्ह् का ग ह्ली पुरिति वुध्याह्त दे प्रसारितं वस्तु ऋ यम् इम विनि
मयाभावे तु ऋतं योगं पऋतं पऋ पण ईमित्यर्थः ड ऋीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्मात्तु यादयोट् दीर्घ इति यः अक्षादेर्हृहि
णादावग वक्तव्यः अक्षादेरकस्याद्दू हि न्यादौ परतः उहः सम्बूहो टस्य स्याः सादु हिनी अक्षाणामूहिनी अक्षौहि
णी परिमाणविशेषविशिष्टासेना संज्ञायां णत्वम् सा सेना टक्षौहिणी नाम स्वागष्टैक द्विकेर १८७० गजैः रथैस्च
२१८७० श्चोदषैस्त्रिभिः ६५६१० पं चघ्नैश्च पदातिभिः १०९३५० प्रमाणमिति प्रौढ प्रौढिः अर्थेव ऊहणेनानर्थक
स्यादिति ऊठ ग्रहणेऽक्तान्तमेव गृह्यते ननु ऋवत्वं तस्यैकदेशस्तेन प्रौढ वानत्र नाक स्वैरं स्वेनेरितुं शीलमस्यास्ति
स्वैरीणी न्यंतः अथवा ईरणमीघञंतः ततो मत्वर्थीय इति स्वैरिणी इवन्तः योलोपश्च वापदान्ते यश्च वञ्चा
यौ तयोर्यौः पदस्यातः पदान्तः अन्तशब्दो टवयववाची पदं तु विभक्त्यन्तमेव गृह्यते पद्यते गम्यते टर्थो
नेनेति व्युत्पत्तेः पूर्वसूत्रेभ्योरः प्र अव् आव् आव् इत्यनुवर्तते अनुवृत्तं च षष्ठ्या विपरिणम्यते पदान्ते स्थिता
नामयादीनां योर्लोपश्च वा स्यात् दाम उदरे यस्य स दामोदरः राज्ञाटश्वः राजाश्वः नाम्नो लोपशि
तिन लोपाशि कृते पि पुनः सन्धिर्जातः न लोपः शि तु भवती त्युक्तत्वात् पदान्ते किम् नायकः पावकः अवा
दीनां किम् दध्यानयमध्यत्र ननु वृत्ते वात इति वा न रेरेवा वृद्धवीः वागतिगंधनयोः वीगतौ

विद्यामिति ब्राह्मणभोजनेनिमित्तभूतयोर्भोजनंबाध्यते तद्वद्यपस्याद्वित्वसंज्ञोनिमित्तस्याद्वित्वंबाध्यते व्यवस्थितविभाष
याशस्यापिद्वित्वम् कुत्रचिद्भवतिकुत्रचिन्नभवतीयं व्यवस्थितविभाषयातयास्वरात्परास्मारस्थाम्भापरःशसोद्विःस्यादित्य
र्थः पारस्करः वृक्ष्मा उवंचपा॰अव्वेजवाइत्यत्रःप्राद्गणमेरेइत्यनुवर्ततेसंज्ञेषुयत्वंदनहस्तंतत्पदमन्यत्सूत्रेसंज्ञोतरंतस्मात्सूत्रा
तरादनुवर्त्ते॰ योनेत्युक्तत्वात् पूर्वसूत्राद्ग्रहणमनुवर्तिः उवत्वंप्राप्नोतिस्वरेपरे उवंकारेललमत्रापिपूर्ववत्सर्वं व्याख्येयम् घ
स्याद्वित्वंजवत्वंच मध्वत्र ऋरं ऋरत्वंप्राप्नोतिस्वरेरत्वंनकारस्याद्वित्वं पित्रर्थः लले ल लत्वंप्राप्नोतिस्वरे एवस्य एरय्
स्यात्स्वरे ओअव ओरवस्यात् गोरग्वापदान्तेस्वरेपदान्ते ओदन्तस्यगोरग्वास्यात्स्वरेकिंवादंतेपदांतेकिम्॥
गवि ओदंतस्यकिम् चित्रग्वग्रम् इंद्रादयोःपरतोगोरङ्नित्यम् पदेंतेओदंतस्य साकस्यात् इंद्रेचपरे ग
वांकिरणानामप्रोवयःसगवाक्षः टाउकाइत्यप्रत्ययः वातायनेरूढोयम् पुंस्त्वंलोकात् ऐआय् ऐरायस्यात्स्वरे औआव्
औआवस्यात्स्वरे क्वचित्स्वरवद्यकारः क्वचित्स्वरेणतुल्यंस्वरवद्यकारःस्यात्स्वरेपरेयत्कार्यंभवतितद्यकारेपरेपीत्य
र्थः तेनगव्यूतिः इत्यत्राध्वनःपरिमाणेएवावृ एगव्यूतिःस्त्रीक्रोशयुगमित्यमरः अध्वपरिमाणाभावे गायूति गवा
मिथ्नीभावइत्यर्थः ननुगव्यूतिरित्यत्रयोर्लोपरिशित्यनेनवकारस्यलोपस्यात् कस्मान्नउच्यते व्यवस्थितविभाषाश्र
यणात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ज्ञेयंजयंशक्यार्थसमर्थार्थं ज्ञेयंजय्यमित्यत्राशनिपात्यते ज्ञेतुंशक्यं ज्ञय्य

योगे तृतीया कृतो न स्यात् उच्यते उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी इत्युक्तत्वात् तृतीया सहशब्द
योगे विधीयमाना तृतीयोपपदविभक्तिः सवर्णे इति सप्तमी तु भावे सामीपिकाधारे वा विहिता कारक
विभक्तिः क्रियाचयित्वात् ग्राध्याहृतं भवति नायोगे दीर्घ इत्यत्राभ्योक्ते इत्यनेन पृथग्मापिका
रकविभक्तिः सवर्णे किमुदध्यत्र मध्वेतत् उतदधीदृभानूदयः अशेशः वधूपमेत्यादौ एकार
वकारादिप्राप्तिः सवर्णे दीर्घ इत्यस्य प्राप्तिरास्ति नचार्कं भवति अत आह सामान्यशास्त्रतो
नूनं विशेषो बलवान् भवेत् नूनमित्यव्ययम् निश्चये वितर्के वा बहुव्यापकेशास्त्रेणानाक्रान्त
लक्षणं सूत्रमित्यर्थः तस्मात् अल्पव्यापको विधिर्विशेषः सबलवान् सामान्यशास्त्रमुत्सर्गवि
धिर्विशेषोऽपवादविधिः उत्सर्गविधेरपवादविधिर्बाधको भवतीत्यर्थः यथा रामो नृत्यादौ
लोपशोरपवादः उत्वसर्वस्मै इत्यादौ ङेः टगित्यस्यापवादः स्मट् कार्ये टणित्युत्सर्गः अमितोङः इ
त्यपवादः नुडामः इत्युत्सर्गः सुडामः इत्यपवादः एवं यत्वबत्वरत्वादिविधिः उत्सर्गः दीर्घवि
धिरपवादः पुनः परिहारान्तरं च निपरेणपूर्वं बाधो वा वेत्ति पद्धान्तरे सूत्रपाठे परेण परं पठिते
तेन विधिना पूर्वं बाधः क्रियते पूर्वपठितो विधिर्बाध्यते इत्यर्थः इदं परिहारान्तरं

व्याघ्रिप्रजनादौ आम्भ्याक्विप् वदनंवदनवींवाकरोतीजिर्डित्करणेइतिजिप्रत्ययेटिलोपेचसति सधातुरितिवात्तु
त्वेततः क्विपिञिलोपेचवदनवइति वदनवृइदेत्यादाववरूपस्यसत्वात् वकारस्यलोपश्च कस्मान्न उच्यते अवइति
रूपस्यलाक्षणिकत्वान्न अयादीनांरूपमव्युत्पन्नमेव लुप्तप्रवृत्तिस्तु लुप्त इत्यादिनाबोध्यातेनागकारेण अ
त्रतिस्थ एहिविष्णो अत्रहविर्भुग्लोत्यादौनसंधिःप्लुतस्यनिषेधादिति पदान्ते एदोतः परस्यातोलोपश्च स्यात् पदांते
त किंनयनंभवनं एदोतः किम् एस्मै अलम् तोटत्र अतः किंते आगताः गोवीपदान्ते ओदंता ओशब्दात्परस्या
तोलोपश्च पक्षेप्रकृतिभाव आस्यात् ओदंतात्किं तस्मैअन्नंतोपदांते किं गोः प्रकृतिभावे गोअजिनम् अ
ल्लोपे गोजिनं गोरत्रवेत्यगागमे गवाजिनम् सवर्णेदीर्घसह सवर्णशब्दस्यसंबंधिकत्वात्सवर्णादितिलभ
ते वर्णशब्दो टत्त्वरस्ति वर्णात्किजादौ शकादौस्तुतौवर्णेतु वाक्षरइत्यभिधानात् सशब्देनतु समानशब्दो
लक्ष्यते नामैकदेशेनापिनामग्रहणस्यसमतत्वात् सगोत्रः सनाभिरित्यादाविव समानशब्दस्यादेशः सइति
२ वाततः समां चशब्देनग्राह्योनतुतुल्यासार्थवर्णसंज्ञकस्यवर्णमात्रग्रहणंनास्ति किंतुयोगिकस्यग्रहणेन
नसमानसंज्ञात्मकोवर्णः समानशब्देग्राह्योनतुतुल्यार्थः समानसंज्ञकाच्चर्णात्सवर्णेपरे सहदीर्घोभवती
त्यर्थः सहग्रहणंएवेतू मयोः स्यानित्वलाभार्थं कृतंतत्र चनामीइतियावदनुवर्तते ननुविनासहेत्यनेन सहशब्द

अन्यास्मिन्नर्थे सारङ्गप्रधानान्यङ्गानि यस्य स सारङ्गः । टिलोपो न केशे केशवेशरचनायामर्थे टिलोपो भवति
सीमन्तः अन्यास्मिन्नर्थे सीमाया अन्तः सवर्णे दीर्घः सीमान्त सीमान्त इति वा नाम्नो लोप शितिन लोपे कृते
दीर्घोऽज सीमन्त सीमान्तौ स्त्रियामुभे इत्यमरः ओत्वोष्ठयोः समासे वा समासे टकारस्य लोपो वा स्यात् ओतु शब्दे ओ
ष्ठशब्दे च परे बिंबवदोष्ठौ यस्य स बिंबोष्ठः स्थूलश्चासौ ओतुश्च स्थूलोतुः ओतुर्बिडालो मार्जार इत्यमरः
एकस्मिन् समासे इदं प्रवर्त्तते तेनेह न देवोष्ठः स्थलस्यौतौ स्वरूपस्तिष्ठति पक्षे ओत्वम् ओ ओ आद्यो सप्तम्यन्तौ प्र
व प्रथमांतौ तत्र एदोदादौ धातौ अवर्णान्तो यस्य स अवर्णान्तः अवर्णान्तश्चासौ उपसर्गश्च अवर्णान्तोपस ओ
र्गस्तस्मादवर्णान्तोपसर्गस्य लोपः स्यात् एश्च ओश्च एदोतौ एदोतावादौ यस्य स एदोदादिस्तस्मिन् एदोदादौ धा
तौ परे एजृ दीप्तौ कंपने च कंपनार्थस्तु परस्मैपदी प्रेजतीति प्रेजते इति दीप्त्यर्थः एदोदादौ नाम धा
12 तौ वा अवर्णान्तोपसर्गस्य वा लोपः स्यात् एदोदादौ नामधातौ परे आत्मने एडकमिवाचरति
एडकीयति नाम्नो यई चास्य तिपः आत्मन ओष्ठमिच्छतीत्योष्ठीयति एत्वे धत्वोर्न अवर्णा
न्तोपसर्गस्य लोपो न भवति एति स्म एधति स्म एत्ये धत्तौ तयोरेत्येधत्योः परतः संधरेरा ध्नारे
त्योरेवते नेह न उपेतः आ भावा नेदिधाटिति प्र पूर्वस्य धत्तेर्जम् तस्य लुङि परे अङि ल

राम

चनिसांतरंगापवादव्यतिरिक्तस्थले एव इत्थं तत्र नित्यं बाधकमावश्यकत्वात् अंतरंगं तु बाधकं
लाघवात् अपवादस्तु बाधको भवति वचनप्रामाण्यात् यथा प्रध्नीनीस्यादेपरेण नुमादौ वेति यत्वं बा
ध्यते तथा दीर्घविधिना यत्वादिविधिर्बाध्यते ननु वारीणां स्त्रीणामित्यादौ परत्वान्नुमीटो सती
ग नेडोमनस्यादि त्यत्र आह प्रायशो दृश्यतामिह प्रायशः इत्यपवादत्वेपि इह शास्त्रे पूर्वोक्ता
न्यायो बाहुल्येन भवति दृश्यतां सा ताम् न सर्वत्र दर्शितज्ञापनार्थी दृष्टिसांतेऽ ईशादर्शने इत्युक्तत्वात् क
मणीलोट् प्रापरा इति कथनात् क्वचित्पूर्वोणापि परा विधिर्बाध्यते इति दृश्यताम् यथा स्त्रीणां
वारीणां वित्सोदाविपनुमौ परावपि पूर्वेण नुटा बाध्यते हलादेरीषादोष्टेर्लोपो वक्तव्यः हलादे
ष्टेर्लोपः स्यादीस्यादौ परे ईषउंक्त ईषगत्यादिषु चात्मागुरोर्हसादित्यङ् प्रत्यये ईषाशब्दः ल ह
स्य ईषा हलीषा लांगलदंडः लांगलस्य ईषा लांगलीषा मनसः ईषा मनीषा शकौनां दे
शविशेषाणामंधुः कूपः शकंधुः कर्कोणां राज्ञामंधु कर्कंधुः अटतीमाटापचाद्यच्प्रत्य
यः कुलस्याटा कुलटा यदा तु कुलमटतीति विगृह्यते तदा कार्येत्यण प्रत्यये ईपि च कुला
टीति स्यात् पशुश्च पक्षी च पशुपक्षिणौ तयोः पशुपक्षिणोः र्थयोष्टेर्लोपो भवति सारंग